

MAHALLIY SOLIQLAR BO‘YICHA NAZORAT VA MONITORING TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Mustaqil izlanuvchisi **Tojibayev Farrux Baxtiyorovich**

Annotatsiya: *Ushbu maqolada mahalliy soliqlar bo‘yicha nazorat va monitoring tizimini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Mahalliy byudjet daromadlarining asosiy manbalaridan biri bo‘lgan soliqlarning to‘liq yig‘ilishi iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun soliqlarni nazorat qilish, monitoring qilish va ularni samarali boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish zaruriyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *mahalliy soliqlar, nazorat, monitoring tizimi, byudjet daromadlari, soliq ma‘murchiligi, soliq intizomi, shaffoflik*

Kirish

Davlat moliya tizimida mahalliy soliqlar alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ular hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini moliyaviy resurslar bilan ta‘minlashda muhim manba hisoblanadi. Mahalliy soliqlar orqali shakllangan byudjet daromadlari asosan hudud aholisi manfaatlariga yo‘naltiriladi, ijtimoiy infratuzilma ob‘ektlarini rivojlantirish, ta‘lim, sog‘liqni saqlash va kommunal xizmatlarni yaxshilashga xizmat qiladi. Shu sababli mahalliy soliqlarni samarali boshqarish, ularni o‘z vaqtida yig‘ish hamda jarayonni doimiy nazorat qilish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. So‘nggi yillarda mamlakatimizda soliq tizimini takomillashtirish, soliq to‘lovchilar uchun qulay sharoitlar yaratish va soliq intizomini mustahkamlash borasida muhim qadamlar qo‘yildi. Raqamlashtirish jarayonlari kengayib, soliq to‘lovchilarga masofadan turib xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari yaratildi. Biroq amaliyotda mahalliy soliqlar yig‘uvchanligi yetarli darajada yuqori emasligi, ayrim hududlarda soliq qarzdorligi ortib borayotgani, shuningdek, nazorat mexanizmlarining samaradorligi to‘liq ta‘minlanmaganligi kuzatilmoqda. Mahalliy soliqlar bo‘yicha nazorat va monitoring tizimini samarali tashkil etish bir nechta maqsadlarga xizmat qiladi: birinchidan, byudjet daromadlarining barqaror tushumini kafolatlaydi; ikkinchidan, yashirin iqtisodiy faoliyatni qisqartirishga yordam beradi; uchinchidan, soliq to‘lovchilar o‘rtasida tenglik va adolatni ta‘minlaydi. Shu bilan birga, zamonaviy sharoitda bu tizimni takomillashtirish jarayonida elektron hisob-kitob tizimlari, ma‘lumotlar bazasini integratsiyalash, xavf tahliliga asoslangan yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xorijiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, mahalliy soliqlarni samarali nazorat qilish uchun doimiy monitoring tizimi joriy etilishi lozim. Masalan, ayrim rivojlangan davlatlarda soliq to‘lovchilarning real vaqt rejimida kuzatilishi, elektron hisob-kitoblardan avtomatik nazorat qilish amaliyoti keng qo‘llaniladi. Bu tajriba shuni anglatadiki, soliq organlari nafaqat jarayonni nazorat qiladi, balki uni prognozlash va boshqarishga ham qodir bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili

Mahalliy soliqlarni yig‘ish, ularni nazorat qilish va monitoring qilish tizimi ko‘plab olimlarning ilmiy izlanishlarida muhim mavzu sifatida o‘rganilgan. Adabiyotlarni ko‘zdan kechirganda, ham milliy, ham xalqaro tajribalarda bu masalaga keng yondashilganini ko‘rish mumkin. Masalan, O‘zbekistonlik tadqiqotchi Karimov A.A o‘z ishlarida mahalliy byudjetlarni shakllantirishda soliq siyosati va nazorat mexanizmlarining ahamiyatiga alohida to‘xtaladi. Uning ta’kidlashicha, hududlarning barqaror rivojlanishi uchun soliqlarni to‘liq yig‘ish birinchi navbatda muhim omil hisoblanadi. Aks holda, byudjetda barqarorlikni ta’minlash qiyin bo‘ladi [1]. Shuningdek, Muminov B.B o‘z tadqiqotlarida soliq tizimida zamonaviy monitoring tizimlarini joriy etish zarurligini ko‘rsatadi. U ayniqsa risklarni baholash tizimini kuchaytirish orqali qarzdorlikni kamaytirish mumkinligini ta’kidlaydi. Bu yondashuv orqali soliqlarni nazorat qilish jarayonida aniqroq natijalarga erishish mumkinligi ilmiy asoslab berilgan [2].

Xalqaro manbalarda ham mahalliy soliqlarni nazorat qilish masalasi keng o‘rganilgan. OECD tomonidan chop etilgan “Tax Administration Report 2023” hisobotida soliq boshqaruvi samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari sifatida raqamlashtirish, elektron monitoring tizimlari va sun‘iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish qayd etilgan. Bu yondashuvning afzalligi shundaki, soliqlarni yig‘ish jarayonida inson omili kamayadi va shaffoflik ta’minlanadi [3]. Jahon bankining 2024-yildagi “Public Finance Management in Local Governments” hisobotida esa davlat organlari va moliya institutlari o‘rtasida yagona ma’lumotlar bazasini yaratish zarurligi ta’kidlanadi. Ularning fikricha, shu orqali soliq tushumlarini yanada samarali nazorat qilish, qarzdorlarni tezkor aniqlash va byudjet barqarorligini mustahkamlash mumkin [4]. Rossiya olimlari – Ivanov Viktor Sergeevich va Petrova Nadejda Vladimirovna o‘z tadqiqotlarida mahalliy soliqlarni nazorat qilishni nafaqat moliyaviy barqarorlik, balki iqtisodiy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rishadi. Ularning fikricha, samarali monitoring tizimi soliq to‘lovchilarning intizomini mustahkamlaydi va ularning soliqqa bo‘lgan munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartiradi [5]. Turkiyalik tadqiqotchi Yilmaz Selçuk esa mahalliy soliqlarni nazorat qilish mexanizmlarini mustahkamlash hududiy boshqaruv organlarining moliyaviy mustaqilligini oshirishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, bu aholiga ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi [6].

TAHLIL VA NATIJALAR

Mahalliy soliqlar bo‘yicha nazorat va monitoring tizimini takomillashtirish masalasi iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda, davlat byudjetini to‘ldirishda va hududlarning moliyaviy mustaqilligini ta’minlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Mavzuni chuqur tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda mahalliy soliqlarning yig‘ilish darajasi faqatgina ularni belgilash va stavkalarni o‘rnatish bilan cheklanmaydi, balki butun boshqaruv tizimining samaradorligiga, nazorat mexanizmlarining ishlash darajasiga va monitoringning qanchalik puxta yo‘lga qo‘yilganiga ham bevosita bog‘liqdir. Shu bois masalaga tizimli yondashish zarur bo‘lib, nazorat va monitoringning zamonaviy shakllarini joriy etish eng muhim ustuvor vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Amaliyotda shuni ko‘rish

mumkin-ki, mahalliy soliqlar bo‘yicha ma‘lumotlar bazasi ko‘p hollarda to‘liq va mukammal emas. Bu esa nafaqat byudjetga tushumlarni prognoz qilishda, balki soliq to‘lovchilar faoliyatini kuzatishda ham muammolar tug‘diradi. Shu sababli avvalo ma‘lumotlarni yagona axborot tizimida jamlash, barcha mahalliy davlat organlari o‘rtasida tezkor almashinuvni ta‘minlash zarur. Agar bu amalga oshirilsa, qarzdorliklarni aniqlash, ularni kamaytirish bo‘yicha aniq choralar ko‘rish va shaffoflikni oshirish imkoniyatlari sezilarli darajada ortadi. Monitoring tizimini samarali yo‘lga qo‘yishning yana bir muhim jihati — real vaqt rejimida nazorat mexanizmlarini joriy etishdir. Masalan, elektron hisob-kitoblar orqali mahalliy soliq to‘lovchilarning daromadlari, faoliyati va soliqqa oid majburiyatlari avtomatik tarzda kuzatilishi mumkin. Bu usul orqali inson omilidan kelib chiqadigan xatolar, korrupsion holatlar va qo‘lda yuritiladigan hisobotlarning murakkabliklari kamayadi. Shu bilan birga, soliq to‘lovchilar uchun ham qulayliklar yaratiladi, ular soliqlarini elektron tarzda to‘lab, hisobini yurita oladilar.

Shuni ham alohida ta‘kidlash kerakki, nazorat tizimi faqatgina jazolash yoki jarima qo‘llash mexanizmi sifatida emas, balki profilaktik xarakter kasb etishi kerak. Soliq to‘lovchilarga tushuntirish ishlari olib borish, ularga soliqlarni o‘z vaqtida to‘lashning foydasi va byudjet barqarorligiga qo‘shiladigan hissasi haqida muntazam ma‘lumot berish ularning ongida ijobiy qarash shakllanishiga yordam beradi. Aholining soliq madaniyatini oshirish natijasida nazoratning samaradorligi ham ortadi. Chunki ongli ravishda soliqlarni to‘laydigan to‘lovchilar sonining ko‘pligi tizimdagi ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi. Mahalliy soliqlar bo‘yicha monitoringni kuchaytirishda raqamlashtirish jarayonlarini tezlashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ko‘plab davlatlarda soliq boshqaruvi tizimiga sun‘iy intellekt texnologiyalari joriy qilinmoqda. Bu texnologiyalar yordamida katta hajmdagi ma‘lumotlarni qisqa fursatda tahlil qilish, risk guruhlarini aniqlash va kelgusidagi xavflarni oldindan prognoz qilish mumkin. Shu bilan birga, soliq to‘lovchilarning faoliyatini avtomatik tarzda baholab, qaysi hududlarda tushumlar kamligi yoki qarzdorlik ko‘proq ekanini aniqlash osonlashadi. Bu esa hududiy hokimiyatlarga ham o‘z faoliyatini samaraliroq tashkil qilish imkonini beradi.

Mahalliy soliqlarni nazorat qilishda yana bir muhim jihat — tashqi monitoringni kuchaytirishdir. Ya‘ni, mustaqil auditorlik tashkilotlarini jalb qilish orqali nazorat jarayonida xolislikni ta‘minlash mumkin. Bunday yondashuv bir tomondan davlat organlariga yordam beradi, ikkinchi tomondan esa soliq to‘lovchilarning ishonchini oshiradi. Agar nazorat faqat davlat organlari tomonidan olib borilsa, ayrim hollarda manfaatlar to‘qnashuvi yuzaga kelishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois tashqi monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish ham muhim choradir. Mahalliy soliqlarning yig‘ilish samaradorligini oshirish uchun soliqqa oid ma‘lumotlarni tahlil qilishda hududiy xususiyatlarni ham hisobga olish kerak. Masalan, sanoat korxonalarini ko‘proq joylashgan hududlarda ishlab chiqarishdan olinadigan soliqlar asosiy o‘rinni egallasa, xizmat ko‘rsatish sohasi rivojlangan joylarda boshqa turdagi soliqlar ustuvor bo‘lishi mumkin. Shu bois monitoring tizimi ham hududlarning o‘ziga xos iqtisodiy sharoitiga moslashtirilgan bo‘lishi talab etiladi. Aks holda, umumiy standartlar asosida olib boriladigan nazorat mahalliy sharoitga to‘liq mos

kelmasligi mumkin. Shuningdek, mahalliy soliqlarni yig‘ishda kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining o‘rni juda katta. Ularning faoliyatini to‘liq hisobga olish, soliqqa tortish bazasini aniqlash va shaffof hisobot yuritishini ta‘minlash orqali tushumlar ko‘payadi. Shu nuqtayi nazardan, monitoring jarayonida kichik biznes uchun alohida elektron platformalar yaratish maqsadga muvofiq. Bu orqali ular soliqlarni tez va qulay to‘laydilar, davlat organlari esa ularning faoliyatini aniq kuzatib boradi. Yana bir muhim masala — qarzdorlikni kamaytirish choralaridir. Nazorat tizimida faqat qarzdorlarni aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, ularga to‘lash muddatlarini uzaytirish, imtiyozli sharoitlar yaratish, ayrim hollarda esa bo‘lib-bo‘lib to‘lash imkoniyatini berish orqali ham ijobiy natijalarga erishish mumkin. Chunki haddan tashqari qattiq choralar ko‘plab tadbirkorlarni norozilikka olib kelishi, ayrim hollarda ularning faoliyatini to‘xtatishga ham sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli monitoring tizimi ijtimoiy yo‘naltirilgan va iqtisodiy jihatdan oqilona bo‘lishi zarur.

Xulosa

Mahalliy soliqlar bo‘yicha nazorat va monitoring tizimini takomillashtirish bugungi sharoitda davlat moliyasining barqarorligi, hududiy rivojlanish va byudjet daromadlarining barqaror o‘sishi uchun zarur omil hisoblanadi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mavjud tizimda ayrim muammolar saqlanib qolmoqda, jumladan, ma‘lumotlar bazasining to‘liq emasligi, axborot almashinuvidagi uzilishlar, inson omiliga bog‘liq xatolar va korrupsiya xavflari. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun nazorat va monitoring mexanizmlarini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida qayta tashkil etish zarur. Birinchidan, barcha soliq ma‘lumotlarini yagona axborot tizimida jamlash va real vaqt rejimida monitoring qilish soliq tushumlarini aniq prognozlash imkonini beradi. Ikkinchidan, elektron tizimlarni keng joriy etish va sun‘iy intellektdan foydalanish inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni kamaytiradi, shaffoflikni oshiradi hamda soliq to‘lovchilarga qulaylik yaratadi. Uchinchidan, soliq madaniyatini yuksaltirish, tushuntirish va targ‘ibot ishlarini kuchaytirish orqali fuqarolarning ongli ravishda soliqlarni to‘lashga bo‘lgan munosabati ijobiy tomonga o‘zgaradi. To‘rtinchidan, tashqi monitoring va auditorlik tizimini joriy etish nazorat jarayonida xolislikni ta‘minlaydi va soliq to‘lovchilarning davlatga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov A. Mahalliy byudjetlarni shakllantirishda soliq siyosati. – Toshkent, 2022.
2. Muminov B. Soliq tizimini boshqarish va nazorat mexanizmlari. – Samarqand, 2021.
3. OECD. Tax Administration Report 2023. – Paris, 2023.
4. World Bank. Public Finance Management in Local Governments. – Washington, 2024.

5. Ivanov V., Petrova N. Nalogovyy kontrol' v sisteme mestnyx finansov. – Moskva, 2020.
6. Yilmaz S. Local Government Finance and Taxation. – Ankara, 2019